

• Тұған жердің тұлғалары •

Елінің мактандышы

АКАДЕМИК, ҚОҒАМ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТ ҚАЙРАТКЕРІ, ПАРЛАМЕНТ МӘЖІЛІСІНІҢ ДЕПУТАТЫ КЕНЖЕГАЛИ САҒАДИЕВТІҢ МЕРЕЙТОЙЫ ҚОСТАНАЙДА АТАЛЫП ӨТТІ

**Ермекбай
ХАСЕНОВ**

Тұма талант

Сол күні, сәуір айының жұмысында, ауа райы бұлынғыранса да Арқа халқы үлкен думанды шаттық

Шынында да бұкараптап күралдары Кенжекең ағаның емірі мен қызметі туралы жариялады, оқырманды серпілтіп тастағалы да қаншама уақыттегі. Көрнекті ғалымның биқ тұлғасын өсем тілмен, терен оймен қорытындылау осы жопы да артық емес.

XXI ғасырда академик Кенжегали

мемлекет және қоғам қайраткері, Қазақстанның халық жазушысы, мемлекеттік және халықаралық сыйлықтардың иегері, Қазақстан Жоғары қенесінің тегерасы болған, Мемлекеттік хатын қызметін атқарған, Қазақстан Парламенті Сенатының депутаты Әбіш Кекілбаев. Онымен бірге жұбайы Клара Жұмабайқызы да келді.

Кесем сезіндік шебері Әбекен – Әбіш Кекілбаев айттар тілегін тек той иесіне ғана емес, оның барша жерлестеріне арады.

– Мен мұнан жиырма жыл бұрын Торғайдың Сарытүбегіне аяқ басқанда халқымыздың біртуар ұлы, рухани кесемі Ахмет Байтурсыновтың мекенине бардым деп есептедім. Сөйтім, тубекте тағы да бір ұлы адам дүниеге келген екен. Бұл біздің сүйкіт досымыз Кенжегали Сағадиев, – деп бастады сезін Әбіш Кекілбаев.

Құт дарыған Әулиекелден Шоқан Уәлиханов атындағы қазақ орта мектебінің мұражайында озат оқушылардың күрмет тақтасына лігнен сүретіне назарым ауды. Солардың қатарында Кенжегалидың сүреті тұрды. Соңан барып Кенжекеңді Әулиекелден жігіт деп есептедім.

Кенжекең ерген Торғай аймаидагы сапарда жейдесі атақты Ақкел көлінің сүйнә жуылған Ахан тұған жерде тұғанына анық кезім жетті. Бір тубекте дүниеге келіп, бір тубекте бесікке белену сирек кездесетін күбылыс.

Аханың кіндік қаны тамған елкеде Кенжегалидың да кіндік қаны тамды. Бұл ғажап оқығаны паш етеді. Кенжекең – Абайдың адамының ба-

кенілмен тойлatty. Облыс орталығының ғана емес, аудандар мен қала басшылары, әкіпдері сүйкіті перзенті Кенжегали Сағадиевтің 70 жасқа толын атап етті. I.Омаров атындағы қазақ драма театрына қолданына гүл шоқтарын ұстаған қонақтар лық толды. Салтанатты жүргізуши Жасұлан Айсағалиев құйылжып ойнап тұрған музика өзүніне қосылып:

Тұдыран текті үлдaryн
дана далам,
Уақыт тұлғаларын дарапалан.
Айрықша маңыз берілікіне,
Еңбегін Елбасы да бағаланған, –
дел жыр шумагын тегіп тастады.

Сахнага облыс әкімі Сергей Кулагин көтерілді.

– Күт дарыған мекенімізге сыйлы-сыйлы қонақтар келіп, кетіп жатқанын білесіздер. Бұлғаң қонағымыз аса мейріманды азамат. Мен үшін қадірлі де қадірменді кісі, мениң ұлагатты ұстасым, мениң мәртебелі ректорым, – деді Сергей Витальевич.

Осылайша толқы сейлекен аймақ басшысы Кенжегали Эбенұлы Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың сенімді серігі екенін тілге тиек етті. Әнегелі ұстасынан кеп үлгі алғанын мактандыш тұтты. Той иесіне ізгі тілдектер айттып, зор денсаулық, ұзақ ғұмыр тіледі.

Ескертке кетеік, Кенжегали Сағадиев кезінде Целиноград ауыл шаруашылығы институтының ректоры қызметін атқарғанда Сергей Витальевич Кулагин осы оку орнада білімге сүсүндады. К.Сағадиевтің қолынан диплом алды. Ұлагатты ұстасынан үлгілі шекірті қоғамда белгілі тұлға айналып, біздің облысты басқарып отыр.

Қостанай қаласының әкімі Fayez Нұрмухамбетов сөз алғып, Кенжегали Сағадиевке қала мессліхаты шешімімен "Қостанай қаласының құрметті азаматы" атағы берілгенін хабарлады.

Айта кету керек, жерлесіміз Кенжегали Сағадиев Әулиекел, Жанкелдин, Аманкелді аудандарының және Арқалық қаласының құрметті азаматы атапан.

Салтанатты жында A.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеттің ректоры Ҳұсайн Үәлиев баяндама жасады.

– Тұған жерінде қошемет көрсетіліп отырган Кенжегали Эбенұлы туралы сез сейлеу ері күнин, ері оның – деп бастады шешен сезін. – Оңай болатын қадірлі азамат туралы еліміздің көрнекті ғалымдары мен қайраткерлері лайқты ғалымдарын беріп жатып, Мәселен, белгілі қаламгер Әбіш Кекілбаевтың ат төрлетіп, арнағы келуінің езі неге тұрады.

Сағадиев тәуелсіз қазақ елінің есігін, еркендеуіне ерекше үлес қосқан қайраткер екенін топық сениммен айтуда болады, – деді баяндамашы Ҳұсайн Ҳасенұлы.

Мұнан ары қарай X.Уәлиев мәртейтін атқарғанда әлемнің әдебиетінде қаншама қалыпташып шақтарына шолу жасады.

Залға жиналғандар оның сезін үшін тыңдады. Әсіресе, қостанай-

лықтар "Біздің Кенжекең" деп мактандынын айтқанда тыңдарман да қолдап, дүйнәттік әдебиеттің үлесінде қазақтардың қалыпташып шақтарын өткізу мүмкін болған.

Ҳұсайн Үәлиев езі басқарып отырган оқу орнада Кенжегали Сағадиевке "Құрметті профессор" атанды. Құрметті профессор" атанды. Құрметті профессор" атанды.

Шешен баяндаманы темендергідей елменмен аяқтады:

Кайраткер, ұстас аға парасатты, Менгерген ғылым менен саясатты.

Білім мен қасиетті бір басына, Құдайым аямай-ақ бере салты. Болмайтын сез алғанда

куйі бетен, Әр сөзі ағамыздың жүйелі екен. Қазаққа Кенжекеңдей

үл қылғаған, Ахан тұған топырақ киелі екен.

Ойлаған жердің жайын,

елдің қамын, Ел үшін ет-жүргіп болған жалын.

Кенжекең – бір ғасырда бір-ақ тұғанда

Ақелден қанат қаққан

үл дарын.

Достары "Біздің Кенеш" деп атаған

Жоғарыда айттылғандай, Кенжегали Сағадиевтің атқарғанда әлемнің әдебиеттің үлесінде қазақтардың қалыпташып шақтарын өткізу мүмкін болған.

Ласы болупын кексегеніндей қазақтың мандайына біткен үлес. Ҳалқымызда "Құдайдың бере салған баласы" деген үшім қалыпташып шақтарын өткізу мүмкін болған.

Қазақ ардақ тұтқан, қадірлеп, сыйлағанын "Құдай берген" деп ризашылықпен тоқмейлесди. Сондай балапан үл Ахан тұған Сағадиев.

Негізінде таланттар бір ғасырда бір-ақ тұда десек, XX ғасырда Алла тағала Кенжекеңдің дүниеге екенді. Мен оны нагыз тұма талант санаймын.

Оқысам, білсем, біліміздің толықтырылғанда деп армандала, талынған Сағадиев аңсаған арманына қол жеткізді. Еліміздің ғылымының кесегесін көртті. Жастайынан езін майындаған, дүниеде тетігін тапқан бір кірпіш екенін ерте сезіне білді. Сейтіп, ағарту ісі саласында жалындыатып, жарқырай болды.

Кенжекең құдай берген адам екені рас. Алты жасында әкесі үсынған тайга мініл, мал қайыруға қызын аспып барып, үш күн жоғалып кеткен. Сол үш күнде оны қасқыр таламаған, тұлғы алдамаған, буйі шашып алмады. Аман-есен табылып, үйіне оралды. Ер жетіп, есейіп, ҳалқына қызмет етті, қызмет етіп төледі. Әрдайым қызмет етүге жарыс жетіп, үйіне оралды.

Сағадиев Терегелді Шарманов тойды жаңа шының жүректегі ризашылығын білдіре келе Кенжекали Сағадиевтің ғұмырлы болуын тіледі.

данцы жақсы танылғаны белгілі. Оның белгілі академик екенін мойындасты. Тағамтансу институтының директоры, медицина ғылыми докторы, профессор, денсаулық сақтау министрі қызметін атқарған, Қазақстан Парламенті Сенатының депутаты Әбіш Кекілбаев. Онымен бірге жұбайы Клара Жұмабайқызы да келді.

Медицина ғылымының докторы,

профессор, көрнекті қоғам қайраткері, балалар денсаулық саласының кеш басшысы Камал Ормантаев – той иесінің, құрдас доссының адамгершілк жогары қасиеттеріне лайықты бага берді.

Салтанатты жында естелік ай-

ұлы да узак та, терен кесілпіл кетті.

– Біздің Кенжекеңнің тойы – халықтың тойға айналды. Таяуда "Әрқашан қоғамның талабына сайғалым" атты шағын кітап шыгарды. Сонда "Жетпіс жас – бұл даналық пен кесемділіккесінде жақындаған тұлға жайында өнгіме қозғауға мүмкіндік тузыздады" – деп жазды.

Шынында Кенжекеңнің ортага салған пікірлерінен тіршілікке серлін беретін ерепікті де кересін, жеке тұлғаның ауқымын да сезінесін. Академик Сағадиевтің аумалық төркемі кезеңдерде мен қымалық-қызын сөттерге толы бір дәүірдің кепірінен абырайтып, етіл жүргенін санамызға салып саралапты керек.

Менің академик Сағадиевпен жақын қарым-қатынаста болған кезім – бұл кісі үлттых ғылым Академиясының Президенті болып жүрген жылдар еді. Оның үйімдасытурышылық кабілеті женинде, жалпы адами-азаматтық сипаты женинде ез лікірім сол кезеңде қалыптасты.

Бұл кезең академияны реформалау кезеңі еді. Әлеуеті өле тірепдердің езіне онша абырай бере қоймайтын бұл іс шешенеден іркілей, есі кетпін ізденіске кірсетін академик Сағадиевтің салынды.

Жеке басым 1981 жылы КСРОның, кейін Ресей Федерациясының беделі мол медицина ғылым академиясының мүшесі бола жүріп, КР ҰҒА академигі болып салынан мүмкіншілігін академик Сағадиев басқарған кезде алдым. Сондықтан да мен оған ризашылық сезіммен қараймын.

Міне, оқырман үшін кітаптан

лардың көрнектіліктерінде оның әдебиеттің үлесінде қазақтардың қалыпташып шақтарын өткізу мүмкін болған.

Сағадиевтің қалыпташып шақ

шетелдік қорлармен байланыс күшейіп, гранттар мен келісім-шарттар арқылы қаржыланатын ғылыми жұмыстардың саны кебейе тусты.

Кенжеғали Әбенұлы тек академиялық ғылымның ерекшелігі мен мән-маңызы жөнінде ғана емес, сонымен қатар еліміздің мәдени, әлеуметтік-экономикалық еміріндегі әткір мәселелер жайлы да лікірлерін республикалық ғылыми және мерзімдік баспасаң бетінде баяндап отырды. Бұлар "Нас спасет только средний класс", "Фылымсыз гүмырттул", "Академия наук на перепутье", "Экономические реформы в Казахстане: некоторые подходы к концептуальному обоснованию", "Нельзя растаскивать единий работающий организм, нельзя разбазаривать величко народное достояние" және басқалар.

2001 жылды К.Сағадиев халықаралық бизнес университетінің президенті болды. Мұнда езінің сүйкіті іс-бизнес мамандар даярлау мен экономикалық реформалардағы зерттеу жұмысына белсендө қатысуға мүмкіндік туды. Университет қабырғасынан шетел тәжірибесімен жақсы таныс, ез кесібін журназуға қабилетті, компания, фирма және басқа жеке жобаларды басқара алатын менеджер мамандар канатын шыкты.

К.Сагадиев еліміздің бюджет жүйесін өркендету және оның тұрақтылығын дамыту мақсатында көп және баянды еңбек етти. Оның ұсынысы бойынша экономика салаларының бюджет жобалары белек қаралытын болды. Бұл бюджет бағдарламалары әкімдіктерге белгінетін қаржы-бюджет ресурстарын жете де дәл зерттеуге мүмкіндік береді. Осындай көрнекті тәжірибе төртінші шақырылған Парламент Мәжілісінің жұмыс әдісіне де енді.

Жұмыс әдісіне де енди.
Кенжеға радио Әбенұлының тары бір үсынысы – нәтижеге бағытталған бюджетп жоспарлау әдісіне кешүге байланысты болатын. Одан ҚРД Үкіметі көңіл аударып, қазір бюджеттің қаражаттын жоғары нәтижелілігін қамтамасыз ететін БОР жүйесіне кешүшід үйғарып отыр.

К.Сагадієвтің республикалық бюджет жобалары туралы қосымша баяндамалары КР Парламентінің жалпы мәжілістері алдында еліміздің алеуметтік-экономикалық дамуын дағы маңызды мәселелерді талай кетерді. Мысалы, 2005 ж. КР Парламенті мінбесінен ресми деңгейде еліміздің экономикасында "голландтық сырқаттың" бар екенін жөне экономиканың қызып кетуіне қарсы нақты шарапдардың қажеттілігін атап көрсетti.

К.Сағадиев Парламент алдында еліміздің экономикасында бәсекелестіктің мардымды дамыту туралы, экономиканың Қаржы-енеркеспіттің жеке топтармен монополияланып елдің индустрялданылуына, өндөу секторының дамуына, қор нарығына көрі асер етіл, инфляцияның есүсіне себебін тигзетін турағынан да марапатталған.

К.Сағадиев экономиканың белгілі бір секторына салық мөлшерін жөндеудегі, есіресе өндөр көспорында-рына кеңіл бөлу туралы мәселе кетерген. 2005 жылы ҚР Президенті атына әлеуметтік және бірлескен табыс салығы мен ҚҚС бойынша жеңілдіктер жасау туралы кешенді ұсынысын жіберген. Сонымен қатар салық құрылымының жақсарту, оны жылжымайтын мүлік пен бақса мүліккебе көбейту, көрсінше, еңбек ақы қорына, яғни бірлескен кіріс салығын азайту жөнінде де өз ұсынысын айтқан. Бұл ұсыныстар еліміздегі әділлітті салық салу жүйесін күрү бағытталған.

Парламент депутаты ретінде К.Сағадиев қор нарығын дамыту туралы, рейдерлікке қарсы тұру шаралары мен еліміздегі заңсыз кеші-көн жағдайлары, шетелдік инвестицияларды тарту және басқа да келелі мәселелер бойынша ҚР Үкіметіне бірнеше рет саяул жіберген. Қенжеғали Эбенұлы бұрын шетелдік компанияларға берілген Қазақстанның мұнай және басқа да көн орындарын Мемлекет мемшігіне қайтарудың белсенді жақтаушысы, ҚР "Көн орындарын пайдалану туралы" Заңына түзетулер енгізуі ұсынушылардың бірі, осыған сәйкес еліміз аумағындағы шетелдік компаниялар акцияларын сатқан жағдайда, республика оларды сатып алуға басым қуқықта ие болады.

СҮРЕТТЕРДЕ: мерейтойдан көріністер.

Таны́м

емес. Ортағасырларда араб-ислам мәдениетінің, географиялық ғылымының қарыштап дамығаны, бүкіл Мұсылмандық Шығыстағы картог-

анық. Шынын айтқанда, "жұз" сезінің шығуына қатысты осы уақытқа дейінгі кептеген болжамдар, дәйектер халыктық түсіндірме, долбар-

хандығы құрылғаннан соң шама-
мен 230 жылдан кейін ғана Әз-Тәу-
ке ханның тұсында жүзеге асты.
Казак шекіресіндегі жуздер ішіндеі

Жұз деген сез

ҚАЙДАН ШЫҚҚАН?

"Жұзге бөлінгеннің жүзі күйсін" деп қанша жерден қақсаанымызбен, қазақ бөлінгенін қоятын сыңайы жоқ. Ертіс пен Еділдің ортасындағы ең даラға ел қондырып, мал толтыра алмай отыраанды Еуропаның бір-екі қаласына сыйып кетептіндегі әана саны бар азғантай үлтүмымыз жүзге, руга бөлінуден алдына жан салмайды. Білгіштердің айтудына қарааанды, бұл ауру қарапайым қатардағы қазақтан бастап, бишіктің биік белестерін бағындырған шенеуніктердің де, журтүмымызга ортақ жеріміздің байлышын жекешелендіріп мұртының майлап отыраан қандас бай-мырзалардың да аәзасын жайлалаған көрінеді. Ең қорқыныштысы, Абайдың бір елеңін толық жатқа білмейтін кеібір мектеп оқушысынан руы мен жүзін сұрасаң сайрап қоя береді.

рағинаяң араб тілінде жасалғаны ешкімге жасырын емес. Міне, осы ортағасырылық карта жасау тіліндегі арабтың "жұз" сезі "мемлекет ішіндегі территориялық белгі" мағынасында термин ретінде қолданылыпты. Ол ол ма, бұл сездін Араб халифатының географиялық аймақтарын анықтау мақсатында "Жуз-ул-Мағриб" (Батыс жақ, Батыс белік), "Жуз-ул-Машриқ" (Шығыс аймақ) секілді нақты жер-су, мемлекет атауларына да қолданылғаны белгілі. Қазіргі Мавритания-Магриб мемлекетінің атаяу содан қалған.

Олай болса, дүнне тарихынан, ислам мемлекеттерінің тарихынан толық хабардар сауатты мұсылман қазак хандары ез мемлекеттіңегер территориялық белгілі анықтауға ез заманында қалыптасқан географиялық терминді, Құран сезін алмады дегенде кім сенеді? Әр-берден кейін бұл беліністі осылай атаудың өзін қазақ билеушілерінің танымының көндігін, білімділігін көрсетпей ме? Үлт тарихына қатысты мәселелер

нтерпретациял шын ғылыми тулы, насиҳатта-бүнгі дәйегіміз ана.

"сезі "бөлік" дедік. Ендеше, "шіш" деген таза бірлердің мағынеге сипаттама мен уәжіміз бар. Тіл мей-ақ беріден ін ортағасырлық апқы мағыналада?" деген түсінікті "кіші" сезінің де нылатын "соңғы" бар. Сонда осында тілге түсіргенде "ші бөлік", Орта (немесе екінші) "соңғы (неме-деген мағына бекітілген) мек, қазақтың ұның бүгінгі облысында секілді тек тер-ролініс екендігі, ту-шесі, гендік жақын-жоқтығы тілдік та-жаныстарулау.

рулар туыстыры қолдан жасалды. Шындығында, Арғын мен Найман бір-біріне қандай туысқандық қатыста болса, Албан мен Қыпшақ та, Әтілі мен Керей де, Шапырашты мен Жаппас та дәл сондай туыс-тық жақындықта.

Жұздерге қатысты тағы бір ке-ленсіз жайт, ол – еткенінен хабары жоқ бүгінгі үрпақтың "ұлы", "орта", "кіші" сезідерін қазіргі мағынасында қабылдап, қазақ территориясын рангіге, дәрежеге белу. Шындығында, қазақ билігінің тарихында Ұлы жүзге ұлылық, Кіші жүзге кішлік жүктейтін еш қағида жоқ. Ұш жүздін, яғни үш аймақтың құқы да, дәре-жесі де бірдей. "Аға жұз", "іні жұз" дегендер кейінп дүмбліздердің шығарып алған шатпағы. Мемлекеттің астанасы, бас білік ордасы ел билеуге ынғайлы болу үшін негізінен "орта (екінші) белік" Орта жүздің территориясында орналасқан. Бұл тұръыдан бүпн Президенттің елор-даны жаңа мемлекеттің географиялық ортасына кешіріп, қазақтың ұлы хандарының ескі дәстүрін қайта жаңыртыусы десе де болады.

нымнан да нақты көрініс тапқан.

Енді жоғарыда көлтірген тілдік дәйектерді қазақ тарихының жалпы жүрт блетін деректері арқылы дәлелдеп көрелік. 1456-1464 жылдар арасында Әбілхайырдың Әзбек хандығынан белініп, Керей мен Жәнібек сұltандардың бастауымен жеке Қазақ хандығын құрып үлгерген үлттың алғашқы үйіткісі Шу, Талас енірінде қаланып, сәл кейін Түркістан, Қаратая алқабын, Жетісу жерін қамтыйды. Хандыққа Қасым келіп, жаңа территорияларды бағындырғанша арада 50 жылға жуық уақыт етті. Кейін жаңа мемлекеттің негізі қаланған осы елке "бірінші белік" – Ұлы жұз атауын иеленді. Қаһарман Қасым хан қазаққа талайлардың тамсанып жырлаған, шеті, шеігі жоқ сары даласы Сарыарқаны сыйлап кетті. Уақыт еткен соң бұл дала "орта (екінші) белік" – Орта жұз ретінде тарихқа таңылды. Қасымнан соң елу жылға жуық еткенде қазақтың тағы бір кеменгер ханы Ҳакнаzar езара қырқыстан шаршап, қырылғаны қалады, қырылмағаны Қырым асқан тәғдіры талайлы Ноғай ордасының жерін, қазіргі Батыс белгілі үлттың ұлы тұрағына айналған.

Силянғанымыз жен шығар.
Мұның бәрін неге айтып отырымсыз? Себебі қағынан жеріп, қияндағы бегде мәдениеттің ауылына ат байлап, езінің асыл мұрасын езгенің жасығына айырбастаған бүгінгі қазақ баласының үлт тарихынан бірдене білгенсеміншілдегі өзінің үш жүзге белініп, ру-руға жіккеліп, жалған ұран шакырғаннан асатыны аз. Басшысынан кешесін де пейін

Біз ез қысынымызды айттық, кейінгі үрпағы қедесіне жендең жа- рата алмай, курсеніде қалған кембенің халін кешкін үлт тарихы- на қатысты білігін белісем дегендер болса, әрқашан дайынбыз.

Аскар ӘБДУӘЛИҰЛЫ.
("Айқын апта" №75 24.04.2008)